

УДК 347.65/.68

Олександр Кухарев,*канд. юрид. наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету внутрішніх справ*

СПІВВІДНОШЕННЯ АКТИВ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА І ДОГОВОРУ У СФЕРІ СПАДКУВАННЯ

Стаття присвячена визначенню співвідношення актів цивільного законодавства і договору у спадкових правовідносинах. Наголошено, що у відносинах посмертного наступництва переважає імперативне регулювання. Обґрунтовано позицію щодо обмеженого застосування договору у сфері спадкування. Пропонується закріпити у Книзі 6 Цивільного кодексу України спеціальну статтю, що регулюватиме застосування договору у спадкових правовідносинах з урахуванням їх специфіки.

Ключові слова: спадкування, спадкове правонаступництво, договір, імперативність, диспозитивність.

Постановка проблеми. Чинний Цивільний кодекс України (далі за текстом – ЦК) визначив у якості регуляторів цивільних відносин не тільки приписи актів цивільного законодавства, а й договір, закріпивши у ст. 6 право сторін укласти договір, який не передбачений актами цивільного законодавства, але відповідає загальним засадам цивільного законодавства. Сторони мають право врегулювати у договорі, який передбачений актами цивільного законодавства, свої відносини, які не врегульовані цими актами. Крім того, сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд. При цьому у ч. 3 ст. 6 ЦК міститься застереження, за змістом якого сторони не можуть відступити від положень актів цивільного законодавства, якщо в цих актах прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства випливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами.

Правила про саморегулювання договірних відносин, що закріплені у ст. 6 ЦК, пов'язані з дією такої загальної засади цивільного законодавства, як свобода договору. Підтвердженням цього є посилання у ст. 627 ЦК, що розкриває зміст цієї загальної засади, на ст. 6 ЦК.

З. В. Ромовська, оцінюючи зміст ст. 6 ЦК, пише, що норми договору, згідно з якими сторони відступають від положень закону, мають вважатися нормами цивільного права [1, с. 42].

Договірне регулювання та саморегулювання у цивільному праві розглядається у площині презумпції диспозитивності його норм [2, с. 127]. Як вважає А. С. Довгерт, нове розуміння сутності диспозитивних та імперативних норм полягає в тому, що ЦК встановив презумпцію диспозитивності норм приватного права [3, с. 14]. Диспозитивною нормою вважають засновану на нормах права правову свободу суб'єктів цивільного права у виборі варіанта поведінки, тобто можливість правомірно, у встановлених межах набувати суб'єктивних цивільних прав

і юридичних обов'язків, визначати (формувати) структуру суб'єктивних цивільних прав, здійснювати суб'єктивні цивільні права, використовувати форми (порядок) і способи захисту порушених прав, а також вибирати розмір та форми притягнення до цивільно-правової відповідальності [4, с. 139, 140]. Диспозитивним протиставляють імперативні норми, під якими традиційно розуміються норми, які сторони не можуть виключити або змінити шляхом узгодження іншого в договорі [5, с. 23].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У доктрині цивільного права категорії «диспозитивність» та «імперативність» досліджуються переважно у контексті договірних відносин та договірного права в цілому. Напевне, це й стало ключовою причиною відсутності наукових розробок, предметом яких виступає питання застосування ст. 6 ЦК до спадкових правовідносин. У даному аспекті слід вказати лише на спеціальну статтю О. П. Печеного, присвячену свободі договору у спадковому праві, що вийшла друком у Російській Федерації у 2016 році [6, с. 455–465]. Хоча аналіз юридичної літератури свідчить про наявність низки ґрунтовних робіт, присвячених загальним питанням з'ясування співвідношення актів цивільного законодавства і договору. Це, зокрема, статті М. М. Сібільова [7, с. 56–61] та О. П. Печеного [2, с. 120–135], монографія С. О. Погрібного [8, с. 84–94], а також колективна монографія «Про договір» із серії «Харківська цивілістична школа» (автор відповідного параграфу – І. В. Спасибо-Фатеева [9, с. 61–84]).

Зокрема, М. М. Сібільов сформулював висновок про існування двох базових моделей правового регулювання договірних відносин – внутрішнього регулювання (саморегулювання) та зовнішнього (імперативного, державного регулювання). Суть першої моделі полягає в тому, що сторони можуть скористатися наданою їм можливістю саморегулювання і обмежити коло умов договору лише ініціативними умовами. Це може мати місце, коли акти цивільного законодавства

щодо типу (виду) договору, що уклали сторони, взагалі не передбачають кола обов'язкових умов, а також тоді, коли такі умови хоча і передбачені, але не містять прямого застереження про неможливість відступу від цих вимог.

Суть другої моделі полягає в тому, що сторони можуть відмовитися від наданої їм можливості саморегулювання і погодитися на регулювання договірних відносин на підставі імперативних приписів, що містяться в актах цивільного законодавства щодо типу (виду) договору, укладеного ними. Другою моделлю охоплюється ситуація, за якої акти цивільного законодавства щодо типу (виду) договору, що уклали сторони, не тільки передбачають кола обов'язкових умов договору, а й містять застереження про неможливість відступу від їх вимог [7, с. 59, 60].

На думку І. В. Спасибо-Фатєєвої, існують три рівня свободи договору, що впливають зі змісту ст. 6 ЦК. Перший рівень є найбільш універсальним: сторони мають право укласти договір, який не передбачений актами цивільного законодавства, але відповідає загальним його засадам. На цьому рівні воля сторін – регулятор їхніх відносин. Другий рівень – середнього ступеня універсальності, за змістом якого сторони можуть урегулювати в договорі, який не передбачений актами цивільного законодавства, свої відносини, не врегульовані цими актами. Тим самим встановлюється підхід до формування джерела права для сторін за остаточним принципом – вони можуть доповнити відповідні законодавчі норми. І, нарешті, третій рівень містить три рівня заборон. По-перше, сторони не можуть відступити від положень актів цивільного законодавства, якщо в цих актах вказано про це; по-друге, якщо обов'язковість для сторін актів цивільного законодавства впливає з їх змісту; по-третє, якщо це впливає із суті відносин між сторонами [9, с. 62, 63].

Суб'єктивне право змінити режим правового регулювання зі звичайного на саморегулювання визначається О. П. Печеним як зміст права на відступлення. Автор справедливо зазначає, що право на відступлення від актів цивільного законодавства застосовується лише в тих сферах, в яких відносини сторін а рїогї можуть бути врегульовані договором або правочином. Зокрема, недоговірні зобов'язання здебільшого не можуть містити диспозитивних норм та виключають договірне регулювання. У різних інститутах цивільного права ступінь диспозитивності його норм є принципово різною. Якщо у зобов'язальному праві (за винятком деліктного права) він є максимальним, то у нормах, присвячених особам, речовому праву, спадкуванню, диспозитивність виявляється набагато меншою мірою. У цих інститутах, де відносини більш типізовані, правове регулювання має бути ustalеним [2, с. 130]. Утім, в іншій своїй роботі, опублікованій пізніше, О. П. Печений формулює такі тези: 1) право на відступлення від положень актів цивільного законодавства поширюється на всі договори, що укладаються між спадкоємцями; 2) ЦК поширює свою дію не лише на договори, але й на односторонні правочини в тому числі і у сфері спадкування [6, с. 455–465].

Метою статті є визначення меж співвідношення актів цивільного законодавства і договору у сфері спадкування.

Виклад основного матеріалу. Розширення диспозитивних засад регулювання цивільних правовідносин, закладене в ЦК, повною мірою торкнулося і спадкових відносин. Ідеться, перш за все, про можливість застосування договірної форми регулювання у цій сфері, що взагалі не визнавалося законодавством радянської доби, відповідно до якого особи могли вчинити лише незначне коло односторонніх правочинів (складення заповіту, прийняття спадщини та відмова від її прийняття). За ЦК спадкоємцям надана можливість змінити черговість одержання права на спадкування та розмір часток у спадщині шляхом укладення відповідних договорів. В окремих випадках склад спадкової маси потребує укладення договорів управління спадщиною та її охорони, а призначення спадкоємцями виконавця заповіту здійснюється у формі договору між ними. Крім того, договором між спадкоємцями та кредиторами спадкодавця може бути визначений порядок задоволення вимог останніх.

Водночас доводиться констатувати, що прояв диспозитивних засад у застосуванні договору як регулятора цивільних відносин у сфері спадкування має певні обмеження. Це пояснюється низкою обставин. Як вже зазначалося вище, в різних інститутах цивільного права ступінь диспозитивності його норм є принципово різною [2, с. 130]. Крім того, призначення спадкового права полягає в забезпеченні саме посмертного переходу прав та обов'язків від однієї особи (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємців) в порядку універсального наступництва. Тобто йдеться про такий перехід, що відбувається внаслідок смерті особи, а тому відповідні правовідносини виникають та розвиваються без участі в них власника майна.

У систематичі цивільної правової матерії спадкові правовідносини не належать ні до речових, ні до зобов'язальних. Більш того, слід виділити таку рису особливості спадкових відносин, як відсутність у межах даного виду парної до спадкових відносин категорії [10, с. 192].

Нарешті, спадкове право, як підгалузь цивільного права, має тісний зв'язок не лише з правом власності, а й з відносинами шлюбу, сім'ї, споріднення, що певним чином зближує спадкове право із сімейним. Невипадково окремі автори доходять висновку про тождество суб'єктів сімейних відносин та відносин спадкування за законом у зв'язку з тим, що останні засновані на родинних відносинах [11, с. 30].

Наведені обставини впливають на функціональне призначення імперативних норм у сфері спадкування.

По-перше, завдяки вміщенню в Книгу 6 ЦК імперативних норм, досягається баланс інтересів тих фізичних осіб, які потребують допомоги у зв'язку з обставинами, що мають істотний характер (вік, стан здоров'я). Часто суб'єктами спадкових правовідносин виступають малолітні, неповнолітні, недієздатні та обмежені в цивільній дієздатності спадкоємці, права та інтереси яких потребують підвищеного забезпечення і захисту. Це зумовило не лише обмеження свободи заповіту шляхом закріплення правила про обов'язкову частку у спадщині (ст. 1241 ЦК), а й включення до спадкоємців за законом п'ятої черги утриманців

спадкодавця, які не були членами його сім'ї (ч. 2 ст. 1265 ЦК); врахування інтересів дитини спадкодавця, зачатой за життя спадкодавця та народженої після його смерті (ст. 1261 ЦК, ч. 2 ст. 1298 ЦК); можливість в судовому порядку змінити черговість одержання права на спадкування (ч. 2 ст. 1259 ЦК). Тобто в цьому разі спадкове право виконує функцію соціальної справедливості, що взагалі не притаманно приватному праву.

Ще І. О. Покровський свого часу писав, що питання спадкування, його справедливих меж є черговим питанням сучасного цивільного права [12, с. 304]. Наведену позицію поділяє і сучасний дослідник Ю. О. Заїка, який пояснює соціально-забезпечувальну функцію спадкування виділенням спеціального принципу спадкового права – державно-правового захисту непрацездатних родичів і членів сім'ї заповідача. Щоправда, на думку автора, соціально-забезпечувальна функція обмежується в спадковому праві лише правилом обов'язкової частки у спадщині [13, с. 30].

По-друге, найбільш повно межі диспозитивного та імперативного проявляються у можливості вчинення правочинів у спадкових правовідносинах. Сфера спадкування характеризується обмеженою дією принципу свободи договору, що виявляється у можливості укладення суб'єктами відповідних правовідносин таких договорів, які прямо визначені у Книзі 6 ЦК, тобто йдеться про закритий (вичерпний) перелік таких договорів. Договори у сфері спадкування мають допоміжний, несамостійний характер. Укладаючи той чи інший договір, сторони не можуть змінити основну мету спадкового наступництва – забезпечення належного переходу прав та обов'язків від однієї особи (спадкодавця) до її правонаступників (спадкоємців). Тобто договори існують в межах такого переходу. Більш того, можливість договірного регулювання допускається в окремих випадках в певних видових правовідносинах. Скажімо, змінити черговість шляхом укладення договору між спадкоємцями можливо лише у разі спадкування за законом. Отже, цілком природно, що внутрішнє регулювання (саморегулювання) обмежене в цьому разі зовнішнім (імперативним) регулюванням.

При цьому імперативне регулювання не може існувати у відриві від диспозитивного, вони повинні органічно доповнювати одне одного. Важливо відзначити, що спадкове право містить чимало диспозитивних норм, які надають можливість: скласти та скасувати заповіт; внести до нього зміни; зробити заповідальний відказ або інші види заповідальних розпоряджень; змінити черговість одержання права на спадкування та розміри спадкових часток; прийняти спадщину або відмовитися від її прийняття. Проте кореляція імперативних та диспозитивних норм у сфері спадкування має особливості, зумовлені специфікою відносин посмертного наступництва.

На нашу думку, правило абз. 2 ч. 3 ст. 6 ЦК щодо неможливості сторін відступити від імперативних положень актів цивільного законодавства, коли обов'язковість положень таких актів випливає з їх змісту, підлягає застосуванню саме до спадкових правовідносин. Це зумовлено сутністю останніх, адже, як обґрунтовано наголошується в доктрині цивільного права, спадкове право містить більшу кількість імперативних норм, чим будь-яка інша підгалузь цивільного права

[10, с. 534, 535], [14, с. 32]. Імперативні норми за самою своєю суттю спрямовані на обмеження автономії волі сторін. Щодо сфери спадкування, то імперативний уклін заважає сторонам робити будь-які нетипові застереження в договорі або застосовувати договірні схеми, не передбачені у Книзі 6 ЦК. Незважаючи на відсутність прямого застереження в законі, це випливає з природи відносин посмертного наступництва.

Стаття 6 ЦК фактично визначає два види договорів – поійменовані та непоійменовані. При спадкуванні лише визначається можливість укладення певних договорів, причому вони позбавлені детальної нормативної регламентації, що дозволяє віднести їх саме до непоійменованих договорів. Такі договори мають *локальний характер*, адже їх укладення обмежене лише відносинами спадкування, та є *строковими*, що зумовлено можливістю їх укладення протягом шестимісячного строку з дня відкриття спадщини. Договори у сфері спадкування є *нетиповими*, адже знаходяться за межами наявних договірних типів. Загальноприйнятим в цивілістичній літературі є поділ цивільно-правових договорів на групи залежно від юридичних наслідків їх укладення. За таким критерієм договори класифікуються таким чином: договори про передачу майна у власність; договори про передачу майна у тимчасове користування; договори про виконання робіт; договори про передачу результатів творчої діяльності; договори про надання послуг; договори про спільну діяльність.

Договори, що укладаються у відносинах спадкування, важко віднести до жодної з наведених вище груп. Така нестандартність зумовлена, перш за все, впливом спадкових правовідносин на договірні, що дає підстави виділити окрему групу договорів, спрямованих на забезпечення посмертного переходу прав та обов'язків від спадкодавця до спадкоємців (договори у сфері спадкування).

На нашу думку, застосування абз. 2 ч. 3 ст. 6 ЦК у сфері спадкування проявляється в можливості укладення таких договорів, які визначені у Книзі 6 ЦК, тобто йдеться про закритий (вичерпний) перелік договорів. У цьому виражаються обмежені можливості використання договору як інструменту. Наприклад, цивільним законодавством України не передбачена можливість існування договору купівлі спадщини, на відміну від Німеччини, де Цивільне укладення доволі ретельно регулює цей договір (§ 2371 – § 2384). У свою чергу, відсутність нормативного закріплення виключає можливість укладення договору купівлі спадщини в Україні.

Аналогічним чином має вирішуватися питання існування договору про призначення спадкоємця, що передбачений зарубіжними правопорядками.

Видається правильним, що у главі 84 ЦК слід закріпити спеціальну статтю щодо застосування договірної форми регулювання спадкових правовідносин з урахуванням їх специфіки.

Крім того, привертає увагу і ч. 4 ст. 6 ЦК, за змістом якої положення першої, другої і третьої цієї статті застосовується і до односторонніх правочинів. У цьому аспекті виникає питання про можливість застосування викладеної норми до односторонніх правочинів у сфері спадкування. Йдеться про такі правочини, як заповіт, прийняття спадщини та відмова від її прийняття. На

нашу думку, свобода односторонніх правочинів у досліджуваній сфері аналогічно має суттєві обмеження. Можна виділити цілу низку імперативних приписів, що стосуються: форми заповіту; обмежень свободи заповідальних розпоряджень правилом про обов'язкову частку; реалізації суб'єктивного права на відмову від спадщини виключно в межах, визначених у ст. 1274 ЦК, та залежно від виду спадкування; прийняти спадщини у спосіб та строки, передбачені законом. Ці обмеження так само проявляються закритим (вичерпним) переліком тих правочинів, що можуть вчинятися у відносинах спадкування. Наприклад, заповідач не може скласти заповіт у формі, відмінній від закріпленої у ст. 1247 ЦК, або такого виду, що не передбачений законом. Крім того, спадкоємець позбавлений можливості прийняти спадщину у спосіб, відмінний від постійного проживання разом зі спадкодавцем на час відкриття спадщини або подання відповідної заяви.

Висновки

Регулювання спадкових правовідносин здійснюється переважно імперативними нормами. Це впливає на обмежене застосування договору як регулятора цивільних відносин у сфері спадкування. Такі обмеження виражаються в закритому (вичерпному) переліку договорів, що можуть укладатися у досліджуваних правовідносинах. Тому пропонується закріпити у главі 84 ЦК спеціальне положення стосовно застосування договірної форми регулювання спадкових правовідносин з урахуванням їх специфіки. Визначено, що договори у сфері спадкування є строковими, нетиповими та мають локальний характер. На підставі сформульованих ознак запропоновано виділити окрему групу договорів, спрямованих на забезпечення посмертного переходу прав та обов'язків від спадкодавця до спадкоємців (договори у сфері спадкування).

Список використаних джерел:

1. Кодифікація приватного (цивільного) права України / [А. С. Довгерт, О. А. Підпригора, Д. В. Боброва та ін.]; за ред. А. С. Довгерт. – К. : Укр. центр правн. студій, 2000. – 336 с.
2. Печений О. П. Стаття 6 Цивільного кодексу України: спроба доктринального тлумачення /

О. П. Печений // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – № 2. – С. 120–135.

3. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / за ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. – К. : Істина. – 928 с.

4. Романюк Я. М. Правова природа диспозитивних норм цивільного права України / Я. М. Романюк // Вісник Національної Академії правових наук України. – 2016. – № 4. – С. 138–151.

5. Карапетов А. Г. Свобода договора и ее пределы. / А. Г. Карапетов, А. И. Савельев. – М. : Статут, 2012. – Т. 2: Пределы определения условий договора в зарубежном и российском праве. – 453 с.

6. Печений О. П. Свобода договора в наследственном праве / О. П. Печений // Свобода договора: Сборник статей / рук. авт. кол. и отв. ред. докт. юрид. наук М. А. Рожкова. – М. : Статут, 2016. – С. 455–465.

7. Сібільов М. М. Співвідношення актів цивільного законодавства і договору та базові моделі регулювання договірних відносин за чинним Цивільним кодексом України / М. М. Сібільов // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2004. – № 4. – С. 56–61.

8. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України: монографія / С. О. Погрібний. – К. : Права єдність, 2009. – 304 с.

9. Харьковская цивилистическая школа: о договоре: монография / [И. В. Спасибо-Фатеева, О. П. Печений, В. И. Крат и др.]; под общ. ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. – Харьков: Право, 2017. – 576 с.

10. Харьковская цивилистическая школа: грани наследственного права: монография / [И. В. Спасибо-Фатеева, О. П. Печений, В. И. Крат и др.]; под ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. – Харьков: Право, 2016. – 608 с.

11. Левушкин А. Н. Место наследственного права в системе отраслей российского права / А. Н. Левушкин, О. В. Митрошина // Нотариус. – 2014. – № 1. – С. 29–32.

12. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – М. : Статут, 1998. – 353 с.

13. Заїка Ю. О. Спадкове право в Україні: Становлення і розвиток: монографія / Ю. О. Заїка. – 2-е вид. – К. : КНТ, 2007. – 288 с.

14. Заїка Ю. О. Спадкове право: навч. посіб. / Ю. О. Заїка, Є. О. Рябоконе. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 352 с.

Статья посвящена определению соотношения актов гражданского законодательства и договора в наследственных правоотношениях. Отмечено, что в отношениях посмертного преемства преобладает императивное регулирование. Обоснована позиция об ограниченном применении договора в сфере наследования. Предлагается закрепить в Книге 6 Гражданского кодекса Украины специальную статью, регулирующую применение договора в наследственных отношениях с учетом их специфики.

Ключевые слова: наследование, наследственное правопреемство, договор, императивность, диспозитивность.

The article deals with the correlation of civil legislation and hereditary contract. It is emphasized that a mandatory regulation prevails in relations of posthumous succession. The point of view as to limited application of a contract in the field of inheritance is grounded. A special article is proposed to assign in the Book 6 of the Civil Code of Ukraine, which will regulate the contract application in hereditary legal relations taking into account their specifics.

Key words: inheritance, succession, contract, mandatory nature, dispositivity.